

Patrimoni oblidat, memòria literària. Els valors del patrimoni afeblit, a través de la literatura

Josep Santesmases i Ollé

*santesmases@telefonica.net

El mes de maig de 2017 es va poder veure a Montblanc —al Museu i al Consell Comarcal— l'exposició itinerant "Patrimoni oblidat, memòria literària", acollida pel Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. L'exposició realitzada i produïda per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC) i l'Institut Ramon Muntaner (IRMU) es va inaugurar a Poblet el 19 de març de 2016. També va estar exposada al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí l'abril de 2017. Podem afirmar doncs que de moment la Conca de Barberà és la comarca on ha estat més temps exposada. Des de la seva inauguració a Poblet, l'exposició no ha parat de viatjar d'un lloc a l'altre i té cobert el calendari del 2018 i properament es farà una convocatòria per cobrir el 2019. En moltes poblacions l'exposició interactua generant activitats de tota mena: presentacions, visites guiades, complementació local de l'exposició, lectures, concerts, etc.

Aquest projecte començava a caminar el 2013 quan en assemblea general de la CCEPC i en reunió de Patronat de l'IRMU s'aprovava la proposta d'emprendre una nova exposició, entre altres coses, per donar un servei als centres d'estudis, i evidentment per generar propostes i idees. Va caldre un any per configurar el projecte i dos per treballar-hi intensament, cercant col·laboracions, recollint material, ordenant-lo, creant l'esquema expositiu i fent la difícil feina de selecció definitiva i finalment el disseny.

"Patrimoni oblidat, memòria literària", és un projecte amb diverses produccions, totes elles estretament lligades: una exposició física itinerant, un catàleg i una pàgina Web.¹ Darrera del projecte hi ha una idea, un objectiu que no és fàcil d'encaixar en un marc precís i definit. Segurament per això la proposta té reptes i atractius afegits. El propòsit ha estat conjuminar dos eixos diferents, dues parts integrades i fusionades en el projecte, que el defineixen i que es reforcen una a l'altra amb una interrelació imprescindible. Una de les parts és la matèria físicament palpable, el patrimoni material tangible, en un sentit molt ampli i d'unes característiques ben particulars. En el títol global del projecte el definim com a "patrimoni oblidat": oblidat, abandonat, ruïnós o fins i tot desaparegut, tant si és el seu estat actual, com si ha tingut aquestes característiques en un temps concret de la història. En aquest sentit l'objectiu és clar: conferir valor a

Josep Santesmases i Ollé (Vila-rodona 1951) ha dedicat una part molt important de la vida a l'activisme i a la gestió cultural, a la recerca històrica i a la literatura. Ha publicat nombrosos treballs (llibres i articles) d'història i assaig. És president de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, vicepresident segon de l'Institut Ramon Muntaner, codirector de les revistes *Plecs d'Història Local* i *La Resclosa*. És president del Centre d'Estudis del Gaià. Darrerament (2017) ha publicat dos llibres: en literatura *Els paisatges trobats. Dietari* (II Premi de Narrativa Memorialística Ciutat de Benicarló) i en recerca històrica *Estructures i dinàmiques locals a la segona meitat del segle XVIII: el cas de Vila-rodona* (estudi guanyador de la Beca Antoni Agustí 2010 de la Diputació de Tarragona)

elements patrimonials en situació de precarietat —o fins i tot desapareguts— que són o han estat elements que han tingut una utilitat primigènia clara: des de l'ostentació del poder, la religiositat, la gestió de la quotidianitat, les relacions socials, el treball, la vida familiar i col·lectiva localment establerta. Tots aquests elements patrimonials després poden haver esdevingut una altra cosa: una ruïna, un buit ocupat de nou a posteriori, un element desfet integrat en el paisatge, un jaciment arqueològic, un símbol, etc. Poden, també, haver fet un recorregut de recuperació després d'haver patit durant anys o per circumstàncies històriques concretes una notable degradació, com és el cas del monestir de Poblet. En el fons es tracta de donar valor a la feblesa patrimonial com una expressió d'aprofundiment en el respecte a les persones i a les societats que ens han precedit.

En el llibre *Visions de Catalunya* de Joan Santamaria, dedicat a la Catalunya Nova, publicat l'any 1927 trobem escrit:

“Aneu per on volgueu de Catalunya i a tot arreu trobareu el mateix abandó, la mateixa migradesa moral i el mateix despreci per tot el què significa un valor espiritual o un record vivent del nostre passat. Tot s'aguanta de miracle. Sant Cugat del Vallès no té figura; Santes Creus s'espedrega lentament; Poblet, el magne i excels Poblet, jeu abandonat amb les entranyes esbocinades; la imponderable Seu vella de Lleida, allí la veureu esquarterada i tota nafrada d'injúries: Sant Pere de Roda no és més que una paorosa desferra; Balaguer no us mostra més que runes de l'estatge nobilíssim dels comptes urgellesos; Cardona veu impassible com el llegendari casal dels Folch serveix de catau als llangardaixos i de niu a les òlibes i esparvers; els sepulcres de les Avellanés, uns ianquis se'ls enduen per a sebollir-hi un rei qualsevol del petroli; Empúries, fins fa poc, ha estat camp obert per a les recerques dels marins britànics, les esquadres dels quals fondejaven a posta en la Badia de Roses; Girona aterra bellíssims palaus per a bastir gratacels de fira amb llurs carreus venerables; Tarragona tan aviat colga els tresors romans que troba com els torna a descolgar.”²

L'exposició que feia Joan Santamaria —enamorat per altra part del patrimoni i el paisatge del país— no podria ser més desoladora. Santamaria es lamentava i d'alguna manera denunciava ple d'inconformisme la situació de monuments importantíssims Tanmateix més enllà de descriure la situació tràgica d'aquests grans elements patrimonials no apuntava cap indicatiu d'esperança per trobar-hi remei. D'això en fa ja més de noranta anys.

Joan Santamaria feia aquestes consideracions dins de les pàgines d'un llibre purament literari, unes narracions viatgeres. I és aquí, en la literatura, on hem de situar l'altra part, l'altre eix del projecte. És a partir de fragments diversos d'obres literàries com es mostren, com s'expliquen els elements recollits en el projecte: els seixanta de l'exposició itinerant i els tres centenars aproximats de la *Web*. No s'ha contemplat cap element sense la seva referència literària i per tant tots els elements patrimonials s'expliquen a través de la literatura.

L'exposició està estructurada en cinc àmbits: En lluita i diàleg amb el paisatge; El pes de la història; El clam silenciós de les pedres; La memòria de la vida social; Les ruïnes com a símbol de la terra. L'exposició i el projecte han estat comissariats per Josep Santesmases, Pineda Vaquer, Narcís Figueras, Montse Caralt i Mireia Munmany. El catàleg recull tot el material —textos i imatges— de l'exposició més cinc articles encarregats expressament per complementar i aprofundir. Els autors dels articles són: Joan Nogué que ens parla de paisatge, patrimoni (oblidat) i polítiques públiques; Adrià Pujol, dotze notes sobre el paisatge; Maria Barbal, la melangia de les pedres; Martí Domínguez: les delícies del pintoresc: el paisatge en l'art valencià; i Miquel Àngel Limón, patrimoni subsidiaris i reencarnats.

De la Conca de Barberà a l'exposició itinerant i al catàleg hi ha inclosos tres elements. El primer a l'àmbit 1: En lluita i diàleg amb el paisatge. És un text preciós del montblanquí Josep M. Poblet i Guarro, extret del seu llibre *La Conca de Barberà: la meva terra*,³ editat per Editorial Selecta el 1961. És un fragment en el que l'autor fa memòria de la desapareguda "Font de la Gruta". El reproduïm:

Llavors n'eren propietaris "els *Mateuets*", uns germans solters i amb poca família que, no sabent a qui posar amor, el posaven a les fonts; en tenien dues: la Gruta, i la de la Mare de Déu, moderna la darrera, acarada al sol, oberta i amb intervenció del ciment, material que acostuma d'espantllar les coses quan son veritables. Amb la mort dels *Mateuets*, que les vetllaven nit i dia, una ensulsiada deixava l'indret intransitable. I vet aquí com la font de la Gruta i els propietaris desapareixien d'un plegat, fosos en una mateixa abraçada. Història trista, car el lloc era d'encanteri. Mai no hi entrava el sol. A l'estiu, en arribar-hi, després d'haver pujat per un camí dels que fan drecera, que solen ésser els pitjors, et calia posar-te la roba per a no refredar-te. Els *Mateuets*, quan parlaven, no se'ls sentia del coll de la camisa. Feien bé, que en aquell indret només la font tenia la paraula.

L'altre element fa referència al poble del Fonoll del municipi de Passanant i Belltall, inclòs en l'àmbit quart, la memòria de la vida social. El text és de l'escriptora reusenca Isabel Olesti, extret de la seva col·laboració a *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*,⁴ un llibre col·lectiu coordinat per Xavier Cortadellas i Judit Pujadó, i editat per Edicions Sidillà l'any 2012. Diu així:

Els antics habitants hi vénen de tant en tant i estant meravellats de veure el poble renascut de la runa i les males herbes, tot i que cadascú té la seva opinió de les idees de l'Emili. El Josep s'hi acosta —vestit— amb la família el dilluns de Pasqua i l'emociona passejar pels carrers on va jugar de petit, els rentadors on rentava la seva mare, la font i l'església, ara sempre tancada. Aquesta «Inquisició» de què parla l'Emili l'ha portat a judici acusant-lo de no tenir llicències per construir o fins i tot de delictes ecològic, ell, que viu del naturisme. L'Emili s'ho pren amb calma. Sap que té raó, la raó que li donen els antics habitants del Fonoll, feliços de veure altre cop el poble viu.

Finalment en l'àmbit cinquè, les ruïnes com a símbol de la terra, hi trobem el tercer element que no és altre que el monestir de Poblet, en un text que ens remet a la destrucció que va tenir lloc arran de l'exclaustració de 1835. És un fragment del conegut poema *Poblet*⁵ d'Àngel Guimerà, publicat per primera vegada a *Lo Catalanista* de Sabadell l'any 1887. Guimerà que evidentment, no va presenciar la destrucció de 1835 i dels anys posteriors, se la imaginava en uns versos encesos, en els que intentava plasmar les baixes passions com una tempesta que assola la història, els sentiments i les creences que guardava el monestir abans de l'exclaustració: En reproduïm uns fragments:

A la primera embranzida
salta pany i forrellat;
a la segona, les portes
esclaten balandrejant.
I com cap de torrentada,
fins la mesa de l'altar,
rebuig de viles i pobles
a tomballons se n'ha entrat...

[...] Ja s'estén com taca d'oli
l'escamot de condemnats.
Uns sermonen des del claustre,
uns altres piquen de mans;
ençà ab cobles bordelleres
canten absoltes i salms...

[...] Un vailet a cops de
pedra
les imatges va escapçant;
les dones espitregades
hi paren lo davantal.

[...] De tions i de feixines
les trones han curullat;
que la nit los cau a sobre...
Ja el foc s'emparra cap dalt.

La mòmia del rei En Jaume
ja acosten a un finestral...
Los vidres salten a trossos;
la finestra dóna al camp.
La nit, que hermosa i serena!...
L'aire, que dolç i embaumat!...
La lluna, alçant-se tranquil·la
daura muntanyes i plans...

És la terra catalana
que el gran rei va trepitjar;
és l'aire que el pit li omplia
dels Pirineus i el Montsant;
és la lluna que brillava
sobre l'armeig dels alarbs!
La mòmia del rei En Jaume
fins sembla que s'ha dreçat,
com si per dalt de les cimes
volgués veure més enllà!...

Aquests tres exemples de l'exposició itinerant ubicats a la Conca de Barberà apunten la diversitat d'elements que el projecte ha tingut en compte: una font desapareguda, com a indret lligat al paisatge, la destrucció de Poblet, com a símbol, i el cas singular del poble abandonat del Fonoll, recuperat com a poble nudista, entès com un cas molt particular de sociabilitat, antiga i actual. Si entrem a la *web* ampliarem la tipologia dels elements, els temes, els llocs i els municipis de la comarca. Així trobarem un text de Josep Vallverdú (1968) referit al castell de Savallà del Comtat; quatre sobre el poble vell i

el castell de Prenafeta (Montblanc): Josep Iglésies (1932), Antoni Palau i Dulcet (1932), Jordi Mir (1978), Antoni M. Casas Ferrer (1981); tres sobre el despoblat dels Cogullons (Montblanc): Josep Iglésies (1948), Ramon Muntanyola (1982) i Josep Murgadas Barceló (2010); un text sobre Milmanda (Vimbodí i Poblet) de Artur Osona (1900); un altre sobre Poblet de Joan Santamaria (1927); un de Montargull (Llorac) de Montserrat Rumbau (2014); un de Sant Joan de la Muntanya (Montblanc) d'Antoni M. Casas i Ferrer (1981) i finalment textos de Tomàs Capdevila i Miquel Sarreal (1934) i de Josep Porta i Blanc (1984) de Sant Pere d'Anguera (Sarral). La *web*, cal remarcar-ho, continua oberta a noves incorporacions.

Com podem comprovar la diversitat s'amplifica en els autors, en la tipologia d'elements com també en els períodes en que foren escrits els textos recollits. Quan tot plegat ho estenem a tots els territoris dels Països Catalans, naturalment l'amplitud encara es fa més gran. Hi podem trobar grans autors de la literatura catalana, vius o morts, bàsicament dels segles XX i XXI com Vicent Andrés Estellés, M. Àngels Anglada, Maria Barbal, Artur Bladé, Josep Carner, Salvador Espriu, Joan Fuster, Àngel Guimerà, Joan Maragall, M. Mercè Marçal, Joan Francesc Mira, Narcís Oller, Josep Pla, Jacint Verdaguer, per posar alguns exemples. Però també molts altres autors menys coneguts a nivell general o més circumscrits a territoris concrets.

En aquest projecte, com hem pogut veure amb els exemples de la Conca, hi conviuen elements patrimonials de primer ordre, com pot ser el mateix monestir de Poblet, abandonat i ruïnós en un cert moment històric, amb d'altres de més humils, com ara petits llogarets, despoblats o ruïnes de castells, que tenen en comú, es conservin o no, la seva valorització patrimonial a través de la literatura. La literatura també es patrimoni, i els llocs i els paisatges que han estat objecte de creació literària, són també patrimoni per aquesta condició, per haver esdevingut llocs literaris. En aquest sentit en el projecte "Patrimoni oblidat, memòria literària" la ruïna, el lloc o element abandonat ens arriba com un fragment de la memòria que s'expressa a través de la literatura. Podríem afegir que es pot convertir també en font d'inspiració o argument de creació literària, que ens proporciona altres maneres de mirar i sentir, més enllà d'un coneixement ordenat fonamentat en disciplines com la història, l'arqueologia o l'arquitectura.

Des d'aquesta perspectiva, la literatura ens permet mantenir vius el patrimoni i el paisatge i tot allò que els condiciona en un temps determinat, com si es tractés d'una foto fixa, però no ben bé. En la literatura hi ha la interpretació a través de les paraules. És per això que en la part literària del projecte, hem buscat les paraules, en prosa o en vers, de molts autors, per explicar aquests elements patrimonials i amb ells la dimensió humana que intrínscament l'envolta. Des de la memòria de la plenitud, des de la narració de la destrucció, des de la contemplació de la ruïna, des de la recreació, des dels sentiments, l'emotivitat, l'enyorança, la crítica, la contraposició d'idees, la interpretació, la configuració de la simbologia. Tot això és el que ens porta a pensar en la indefugible condició creativa de la literatura, encara que sigui en un exercici de descripció o memorialista. També la restitució patrimonial, la restauració, en major o menor mesura esdevé un acte de creació, com ha succeït en parts de conjunts monumentals com ara el monestir de Poblet o segurament també en el mateix poble del Fonoll. Sabem que els criteris de les restauracions del patrimoni arquitectònic, artístic o arqueològic canvien amb el temps i que alhora són aplicats de diferent manera segons els responsables de dirigir-ho. Així mateix a cada època hi ha unes maneres d'expressar-se literàriament que cada autor configura en els gèneres concrets que utilitza.

Part dels textos que hem recollit converteixen els llocs o la memòria dels llocs, com en el cas de la "font de la gruta", en espais literaris. La major o menor importància patrimonial, la categoria de la condensació històrica, o la significació i ubicació geogràfica en determinats casos tindrà ja per sempre l'acompanyament

literari, una mirada diferent situada més enllà de les disciplines que la interpreten. Tanmateix la conversió dels llocs en espais literaris dependrà sempre del coneixement, la recepció, la valoració i la divulgació que des del lloc o territori proper es faci dels textos literaris i dels respectius autors. Davant d'un indret convertit en espai literari tenim l'oportunitat d'anar més enllà de la contemplació visual i del coneixement artístic, històric o geogràfic, si és el cas. Ens endinsarem en la percepció de l'autor feta en un moment concret, des d'una perspectiva que no és la nostra i des d'una expressivitat ben construïda, que fins i tot ens pot arribar a emocionar. La visió del lloc pot arribar a ser molt diferent si té acompanyament literari, i en el cas de variades referències literàries pot tenir mirades molt diferents, en part segons el temps i les circumstàncies en les que foren escrites, a part de la percepció i expressió literària pròpia i característica dels diferents autors.

Podríem posar un exemple gens llunyà de la Conca de Barberà en el poble abandonat de la Mussara, a les muntanyes de Prades, que per la seva situació ha estat objecte de moltes recreacions literàries. Josep Iglésies al llibre *Les ciutats del món*,⁶ publicat el 1948, quan encara hi vivia gent, que podia escriure i podia desitjar que:

“Déu vulgui que no desaparegui l'arrelament dels mussarencs a les seves pedres. L'aire que passa per entre els pins de l'Augustenc i de la Creu de Noguers, resa com nosaltres, perquè el Cassoles, el Pep Llebot, l'Estudiant, el Fumat, el Morenet, el de ca la Mont-rala, el Pep del Pou, l'Esteve del Cingle o el Joan de les Tosques no trenquin l'encís que els reté a les altures i, ells i els seus, no vagin a naufragar a la plana”.

No és el mateix que contemplava i podia escriure Ramon Amigó⁷ l'any 1960 quan tot just el poble havia estat abandonat i quan constatava que:

“L'estampa més emocionant, però, era l'espectacle de les cases obertes. Les poques que conservaven teulada i que, fins no feia sinó uns quants mesos, aixoplugaren les quatre famílies que sostenien l'alè del poble, tenien les portes esbatanades, sense to ni so, i amb indicis de l'acció de la violència. Vam penetrar a ca l'Estevenet on, els últims temps, havien viscut els de cal Cassoles; hi vam penetrar potser perquè era allà on havíem entrat més sovint quan el poble era un poble. Ens van venir les llàgrimes als ulls...”

I encara molt més diferent seria el que escriuri en anys després de l'abandonament Ramon Muntanyola,⁸ Miquel Escudero i Clavaguera,⁹ Ramon Gomis,¹⁰ Olga Xirinacs¹¹ o Isabel Olesti.¹² Només podien deixar constància de l'enrunament com feia l'escriptora reusenca l'any 1995:

“Al costat de l'església hi havia el cementiri enredat en una xarxa d'herbes. I hi vaig baixar. Aquell lloc tenia el mateix aspecte que les cases: els esbarzers s'havien menjat les tombes, de tant en tant sortia la punta d'una creu, un nínxol esventrat, una inscripció que no s'entenia. Vaig ensopegar amb un ram de flors de plàstic: quatre roses i dos lliris units per un cordill. Al costat hi havia una làpida amb una fotografia ovalada. Era una dona amb els cabells recollits en un monyo i una brusa negra tancada fins al coll. El vent va fer un xiulet estrany i jo vaig notar com si algú em fregués la galta. I vaig sortir corrent d'allí”.

En aquests exemples, en tots els casos ens haurem traslladat entre set i a més de dues dècades enrere. Ni en la continuïtat de l'enrunament mai res és igual i mai el dies passen en va. És per això que la literatura ens permet a vegades viure moments únics, que mai ni res els podran fer tornar.

Hi ha un exemple del que hem exposat captivador, que emociona pensar-hi, referit al Monestir de Poblet. Hi ha una cosa que ja no podem fer que és sentir les emocions que es podien copsar en endinsar-se en conjunts com Santes Creus o Poblet, quan a partir de 1835 la destrucció i l'abandonament els havien

convertit en un conjunt de parts ruïnoses, enderrocs i incúria. El que hom visitava formava part d'un passat trencat, d'un present amb poques perspectives i d'un futur incert o poc definit pel que fa a la conservació de monuments importantíssims. Potser són coses que van sentir els expedicionaris catalans, valencians i mallorquins quan visitaren Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona l'any 1882, quan encara vivien persones que havien viscut les destruccions posteriors a l'exclaustració de 1835 als dos monestirs. Entre aquests viatgers excursionistes hi havia escriptors com Teodor Llorente, promotor de l'excursió, Francesc Matheu, Jacint Verdager, el canonge Jaume Colell, Àngel Guimerà, Marià Aguiló o també Antoni Gaudí. Al final hi concorregueren una quarantena d'homes, qualificats d'escriptors "catalans, valencians i mallorquins". Alguns d'ells escrigueren cròniques i a d'altres, posteriorment, l'excursió els estimulà algunes poesies com ara la d'Àngel Guimerà sobre la destrucció de Poblet que hem vist abans. La descripció que va fer Teodor Llorente d'una visita nocturna al Monestir de Poblet, després de sopar no té pèrdua:

"Dotze mossos amb atxes de cera esperaven nostres ordres per il·luminar los claustres i les voltes del modo que indicaven los pintors Brel i Baixeras, directors d'aquest espectacle sorprenent i mai vist en estes ruïnes. No era açó bastant; llums de Bengala preparades per una mà oculta, il·luminaven a nostre pas les profunditats misterioses d'aquells alcàssers de la nit, unes voltes amb l'esblaimada claror de la lluna, altres amb los rogens fulgors de l'incendi. No hi hagué amagat racó que no visitàssem a la llum de les antorxes. Baixàrem per rampes perilloses als grans cellers dels monges, que semblen catacumbes de gegants; pujàrem a les sales devastades del palau del rei don Martí; pujàrem per estreta escala de caragol a les torres bessones de la Porta Real que serviren de patró a les de Serrans. Los pagesos dels caserius immediats oïren amb sorpresa los càntics que ressonaven de nou baix les sagrades voltes. Aquells càntics no eren un mer passatemps artístic; lo canonge Collell havia entonat la Salve amb sa veu robusta enmig de la iglésia devastada, davant de la imatge de la Verge que encara providencialment se conserva en lo destrossat retaule del presbiteri. Tots los expedicionaris, amb lo cap descobert, repetien amb religiosa reverència aquella solemne pregària, solemne i commovedora com les que en presència dels reis i magnats, se cantaren allí mateix amb tot l'esplendor del culto en los bons temps del monestir. La pàtria i la fe cristiana inspiraven aquell cant de les ruïnes que haurà pujat al cel".¹³

En aquest cas les circumstàncies foren úniques, com hem dit per la situació "ruïnosa" del monestir, però també en molta mesura pel grup de persones que composaven l'expedició, molt importants des de la perspectiva cultural i literària, i per l'"espectacle" nocturn que els hi preparen. L'endemà, de dia i visitat en solitari tot hauria estat diferent.

Els exemples que hem mostrat entre els molts que podríem exposar, segons quin territori volguéssim enfocar, no pretenen res més que reforçar la idea que gira entorn del projecte "Patrimoni oblidat, memòria literària". La necessitat de posar en valor la literatura com a referent de coneixement dels llocs, dels territoris. D'una manera diferent, segons com complementària, segons com imprescindible i gairebé sempre suggerent i agradable. L'exposició, tot el projecte, és una invitació a llegir i també una incitació a escriure. A estimular la creació literària del present que tingui en compte els nostres espais territorials. A generar el mateix —o més— que hem rebut.

En el fons amb aquest projecte des de la CCEPC i l'IRMU és llencen dues idees bàsiques. La primera fa referència al valor que té tot el patrimoni —en un sentit molt ampli— que ens ha sobrevingut com a testimoni de la vida dels nostres avantpassats i de les circumstàncies històriques. Al valor i al respecte, més enllà del destí que acabin tenint aquests elements. No tot és recuperable, no tot es pot pretendre

conservar. La segona idea gira entorn de la necessitat d'obrir o consolidar línies de treball que tinguin com a objectiu la recuperació, l'estudi, la valorització i la difusió de la literatura que situa llocs i autors en el nostre entorn proper. Impulsar amb molta més intensitat el llenguatge literari per a comprendre els nostres espais de vida, el país i la nostra cultura. Dues idees que conflueixen en aquest projecte, obertes a tothom, però per sobre de tot dirigides als centres d'estudis o a entitats vinculades a la literatura i al patrimoni material tangible.

Notes

- 1.- www.patrimonioblidat.cat
- 2.- Joan Santamaria (1927), *Visions de Catalunya* (Catalunya Nova), Barcelona.
- 3.- Josep M. Poblet i Guarro (1961), *La Conca de Barberà: la meva terra*, Barcelona, Editorial Selecta.
- 4.- Isabel Olesti (2012), «Renascut de les runes», a: Xavier Cortadellas, Judit Pujadó, *Els pobles perduts. 30 indrets oblidats de Catalunya*, La Bisbal d'Empordà, Edicions Sidillà.
- 5.- Àngel Guimerà (1974), *Àngel Guimerà (1845-1924). En el cinquantè aniversari de la seva mort*, Barcelona, Editorial Barcino [Nadala Fundació Carulla-Font].
- 6.- Josep Iglésies, (1948), *Les ciutats del món*, Barcelona, Editorial Arca.
- 7.- Ramon Amigó Anglès (1998), *Amb penyals d'un blau cansat...*, Centre de Lectura de Reus, p. 37-38 [article publicat a *Serra d'Or*. 2a. època. any III, núm. 1, gener 1961].
- 8.- Ramon Muntanyola, (1982), *Llocs i focs*, Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.
- 9.- Miquel Escudero i Clavaguera (1982), *Caravana*, Barcelona, Llibres del Mall.
- 10.- Ramon Gomis (1992), *Crònica de la Costa Daurada*, Barcelona, Editorial Columna.
- 11.- Olga Xirinacs (1995), *Música de cambra*, Barcelona, Edicions Destino.
- 12.- Isabel Olesti (1995), «Mussara», a *Dibuix de dona amb ocells blancs*, Barcelona, Edicions Destino.
- 13.- «Cròniques de Teodor Llorente», a Rafael Roca (2008), *La Renaixença i la Ruta del Cister. L'aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*, Valls, Cossetània Edicions.